

Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu

Osman Karatay*

Özet

Bir Türk kavmi ve devleti olan Hazarların Museviliğe geçişi, tarihcilikte büyük merak uyandırmış, önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu konunun kaynakları son derece kıtır. 1912 yılında bilim dünyasına tanıtılan ve yayıncısının adıyla Schechter Mektubu veya bulunduğu yer sebebiyle Cambridge Belgesi denilen, göndericisi ve alıcısı belirsiz bir mektup, bu konuda önemli veri sağlamaktadır. İşbu makale, çok merak edilen Museviliğe geçişin iki tane birinci el belgesinden biri olan bu mektubun Türkçede izahlı yayını içermektedir.

Anahtar kelimeler: Hazarlar, Musevilik, Yabudilik, Hazar dönmesi, Kenize Hazar Mektubu, Schechter Mektubu, Cambridge Belgesi.

Eskiden ayrı bir şehir olup, şimdi Kahire’nin eskişehrini oluşturan Fustat’ta 882 yılında inşa edilen Ben Ezra sinagogunun mahzeni (*kenize*),¹ tam bin yıl boyunca Yahudilerin en önemli arşivlerinden biri olarak kullanılmıştır. Sadece Mısır’daki cemaati ilgilendiren belge ve metinler değil, diğer yerlerle ilgili kimi belgelerin aslı veya nüshaları da burada saklanmıştır. Bu şekilde bin yıl zarfında 200 bine yakın belgenin buraya depolandığı görülüyor ki, ulaştığı zamanın eskiliğini de düşünürsek, bu belgeler dünyanın en zengin tarih kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Bu evrakın yaklaşık 140 bini Cambridge Üniversitesi’ne, 40 bini ABD’deki Yahudilerin bir dini kurumu olan Jewish Theological Seminary

* Yrd. Doç. Dr. Osman Karatay, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Bornova-İzmir. karatay.osman@gmail.com.

¹ Bu kelime *genize* olarak yerleşmekle birlikte, biz Şaban Kuzgun’un uyarısını dikkate alarak, asli ve doğru biçim olan *kenize*’yi tercih ettik ki, hazinenin konduğu yer anlamında Arapça bir kelimedir.

of America'ya götürülmüş, 11 bin kadarı da Manchester'daki John Rylands Üniversitesi'nin kütüphanesinde korumaya alınmıştır.²

Buradaki belgelerin çağdaş tarihçilerce fark edilmesi 19. yy ortasındadır ama ses getiren buluşları aynı asrın sonlarında çalışmaya başlayıp 20. yy'da da aralıksız devam ettiren Solomon Schechter yapmıştır. Onun ismini yaşatan en büyük buluşu kuşkusuz Hazarların Musevilige geçişiyle ilgili önemli bilgiler veren, ancak pek çok kelimenin ve başlangıç ve bitiş kısımlarının yanında yazarı ve muhatabının isimleri silinmiş olan bir mektuptur. Bu mektup önceden beri yayıncısının ismiyle *Schechter Metni* olarak bilinirken, son zamanlarda *Cambridge Belgesi* denmesi adetten olmuştur. 10. yy ortalarında, Hazar kağanı Yusuf zamanında yazıldığı anlaşılan bu mektup, Hazar vatandaşı bir Yahudi'ye aittir ve bir Akdeniz ülkesindeki meraklı bir üst düzey Yahudi'yi Hazarların nasıl Musevileştiği konusunda bilgilendirmeyi amaçlamaktadır. Daha önceki yayınlardan Endülü's halifesi 3. Abdurrahman'ın (912–961) Yahudi tabibi ve danışmanı Hasdai bin Şaprut'un Hazar hakkında duyduklarını doğrulamak için kağana bir mektup yazdığını, kağanın da ona ayrıntılı bir cevap verdiğini biliyoruz.³ Dolayısıyla, *Cambridge Belgesi*'ndeki meraklı kişinin de o olduğu düşünülmüştür. İspanya'dan Hazar'a gönderilen ilk elçilik heyetinin İstanbul'dan öteye geçişine izin verilmediği için, heyetin işbu nameyi alarak döndüğü kurgulanır. Ancak bizim buna itiraz şerhimiz vardır. Aşağıdaki dipyazılarda yer geldikçe buna değinilecektir.

Kahire'den çıkan bu değerli belgenin elimize ulaşan kısmı 20 x 15 cm ebadında, katlanmış dört sayfadan ibarettir. Sayfalar tam kullanılmıştır ve 92 satırlık yazı vardır. Bundan başta ve sonda en az birer tam sayfa daha bulunduğunu çıkartabiliriz. Dolayısıyla, kayıp varaklarla kaybettiğimiz bilgi çok hacimli gözükmekte. Öte yandan, iki sayfadan fazla kayıp olası görünmüyor. Elimizdeki ilk sayfa hikâyenin başından başladığına göre, ondan önceki sayfada hitap cümleleri ile bu haberleşmenin sebep ve vesileleri vb. konuların yer alması lazımdır. Bunun için bir sayfa yeterlidir. 92. satır itibariyle de anlatılmak istenenler bitirilmiş gibidir ve sanki bir sonuç cümlesine doğru gidilmektedir. Bu

² Yahudi vakıf düzeni ve bunun Bizans ve İslam idaresinde işleyişi hakkında ayrı bir kitap boyutunda geniş bir giriş yapan Moshe Gil (*Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo*, Brill: Leiden, 1976) burada bulunan belgelerin bir kısmını yayınlamıştır. Kenize arşivi hakkındaki daha geniş bilgi ise Colin F. Baker ve Meira Polliack tarafından hazırlanmıştır (Baker, Colin F. - Polliack, Meira, *Arabic and Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Genizah*, Cambridge 2001). Bunların tarihi olarak değerlendirmesi Stefan C. Reif'in derlediği eserde bulunur: *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge, 2002. Bu konudaki çalışmaların bir listesi Hunter, Erica C. D. - Reif, Stefan C. - Jefferson, Rebecca J. W., *Published Material from the Cambridge Genizah Collections: A Bibliography* adıyla yayınlanan iki ciltte (Cambridge, 1988 ve 2004) bulunabilir.

³ Tarihçilikte "Hazar Mubaberesi" olarak bilinir ve ilk yayını 1577 yılında İstanbul'da İshak bin Abraham Akriş tarafından *Qöl Mebassër* (Resül'ün Sözü) adlı risaleyle yapılmıştır. 1879'da aynı mektubun uzun bir nüshası A. E. Harkavy tarafından *Measeph Nidabim* dergisinin 8. sayısında yayınlanmıştır. En önemli ve kalıcı yayını ise P. Kokovtsov yapmıştır: *Evreysko-Xazar'skaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932. Yakında bu mektuplaşmayı da Türkçeye aktarmayı düşünüyoruz.

farazi 6. sayfa çok uzun da olmayabilir. Her halükarda, elimizdeki kısım son derece değerlidir ve her türlü yoruma açık muğlak bilgiler de verse, bir devri ilk elden aydınlatma bakımından nadirattan bir hizmet yapar.

Mektubun ilk yayını onu bulan Schechter 1912 yılında yapmıştır. Şu anki yorum ve değerlendirmelerin geldiği noktaya bakıldığında, Schechter'in çeviri ve açıklamalarının oldukça başarılı olduğu görülmektedir. 1913'te Kokovtsov hemen bunu Rusçaya çevirmiş,⁴ ardından yukarıdaki dipyazıda belirttiğimiz 1932 kitabına alarak tekrar yayınlamıştır. Batıdaki genişletilmiş yeni yayını ise N. Golb ve O. Pritsak 1982 yılında yapmışlardır. Aradan geçen zaman zarfında Schechter ve Kokovtsov'un okumalarında yapılan düzeltmeleri ve özellikle Pritsak'ın yeni önerilerini içeren bu çalışma, 1997 yılında V. Ya. Petruşin tarafından Rusçaya çevrilmiştir.⁵ Bu belge üzerine yapılan çalışmalar arasında Golden'ın Türkçeye çevrilen *Hazar Çalışmaları* kitabının yanında iki önemli makaleyi anmalıyız: Birisi bunu Avraham Firkowicz'in marifetiyle günyüzüne çıkarılmış eski bir Karaim sahteciliği olarak gören H. Gregoire'in 1937'de kendi çıkarttığı *Byzantion* dergisinde yayınladığı eleştirisi, diğeri ise özellikle bu belgede verilen bilgiler ile Rus yıllıkları arasındaki derin farkları uzlaştırmaya çalışan ve kaç nesildir tarihçileri meşgul eden kimi sorunlara çözüm önerisi sunan C. Zuckerman'ın 1995 yılında *Revue des Études Byzantines* yayınladığı ve tarafımızdan Türkçeye çevrilen çalışması ki, bu makalesinde Zuckerman belgenin sıhhatini bir kez daha teyit etme çabasıdır.

Biz işbu çeviride Schechter ve Golb-Pritsak yayınlarındaki İngilizce metinler ile Kokovtsov'un Rusça yayınına dayandık. Hiç İbranice bilmeyen birisinin böyle bir kaynağı ikinci diller üzerinden çevirmesi doğru olmayacaktır ama Türkiye şartlarında bu türden çabalar içinde en masumunun bu olduğunu kabul etmeliyiz. Gerek İbraniceden İngilizceye yapılan çevirilerdeki dikkat ve hassasiyet ve tabii yayıncıların vüsati, gerekse de bu işi Türkçeye aktarmayı üstlenen yazarın konuya vukufiyet derecesindeki yakınlığı ve bir Doğu Avrupa tarihçisi olması, çeviri esnasındaki hataları en aza indirmeye yardımcı olmuştur sanıyorum.

Asıl belgede tam okunamayan, kuşkulu okunuşları olan veya yeniden kurulan yerler araç içinde verilmiştir. Türkçe çevirideki her kelimenin İbranice metindeki satır ile uyuşması sözkonusu olamaz. Sözdizim açısından birbirinden fazla farkı olmayan Hami (İbranice) ve Hint-Avrupa (İngilizce) dillerinde bu konudaki eşleştirmede sıkıntı olmayacaktır ve örneğimizdeki İngilizce çeviriler bunu başarıyla uyguladılar; ancak Türkçenin sözdizimi bunlardan bambaşkadır ve özellikle de yüklem sona bulunuşuyla öyle bir satır eşleştirmesini imkânsız ve anlamsız hale getirmektedir. Bu yüzden, bilhassa fillerin yeri konusunda Türkçe

⁴ Kokovtsov, P., "Noviy Yevreyskiy dokument o Xazarax i Xazaro-Russko-Vizantiyskiy otnoşeniya v X veke", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, Kasım 1913 (Petersburg), s.150-172.

⁵ Golb, N. - Pritsak, O. - Petruşin, V. Ya., *Xazarско-Yevreyskie dokumenti X veka*, Moskva-Yarusalem, 1997.

çeviriye dayanılmaması gerekmektedir ki, zaten böyle alıntılar da gereksizdir ve pek yapılmaz.

Şerhleri gerektiği şekilde dipyazıda verdik. Belgedeki her bir ifade için hemen her âlimin söylediği bir şeyler bulunduğundan ve bunlara gönderme yapmak çok fazla yer işgal edeceğinden, biz kendi kanaatlerimize göre izahlar yaptık. Bu bilgi ve kanaatleri edinirken faydalandığımız eserleri ise sona ekledik. Buraya bu konuyla ilgili evrensel kaynakçayı değil, sadece kendi faydalandıklarımızı koyduk. Elimizde bulunan pek çok eseri dahi, henüz tetkik etmediğimiz için eklemedik. Daha önce okumuş olduğumuz ama son yıllarda Türkçeye aktarılan eserleri, bunun Türk okuyucusu için bir hizmet olduğu düşüncesiyle, Türkçe biçimleriyle andık.

İşbu kaynak yayınının şu haliyle yeterli hale geldiğine inanıyoruz ki, bundan sonraki yenilikler ya kayıp yerler için tahmini yenidenkurmalarla ya da verilen bilgilerin başka başka anlaşılmasıyla olacaktır. Biz daha önceki incelemelerden başka türlü anladığımız birkaç yeri buradaki dipyazılarda ifade ettik. Önümüzdeki aylar içinde de bir makale ile bu konuları ayrıntılı incelemeyi düşünmekteyiz.

* * *

- 1- ... Ermenistan ve babalar(ımız) onların önünden kaçtı... (çünkü)
- 2- putperestlerin boyunduruğuna dayanamıyorlardı.⁶ Ve (Hazar halkı) onları kabul etti (zira)
- 3- Hazar (halkı) önceden Tevratsız idiler. Nasıl ki (onların komşusu Ermenistan da)
- 4- Tevrat'sız ve Tanah'sız kalmıştı.⁷ Ve memleketin sakinleriyle evlendiler (ve onlarla karıştılar).

⁶ Müslümanlar değil de, Haç'a ve Kilise'deki tasvirlerle kutsallık atfeden Hıristiyanlar putperest olarak görülüyordu. Bu tarih Ermenistan'ın (Arminiye) İslam idaresine girişinden önce, yani en geç Herakleios (610-641) döneminde olmalı. Nitekim Herakleios idaresi Yahudilere zulümkar davranmıştır. Yahudilerin Perslere karşı Bizans'ın yardımına gelen Göktürk ordularının beraberinde, belki onların davetiyle Güney Kafkaslardan kuzeye göç etmiş olmaları akla geliyor. Bu herhalde, Bizans'ın Sasanileri yenerek Anadolu'da hâkimiyeti yeniden sağladıkları 626 yılından hemen sonra gerçekleşmiştir. Belki 800 yıldır alışılmış Roma/Bizans kuşkusuna uyarak, Yahudileri İranlıların işbirlikçisi olarak görüp sürmüşlerdi. Bu tarih, aşağıda geçeceği üzere, Yahudilerin Hazar'da "devlet bulamadıkları" haberi ile uyumaktadır, zira Batı Göktürk devleti o günlerde hızlı bir çöküş halindeydi. İlk göçün Dağıstan'a olduğu kesindir. Burada özerk bir Hun beyliği bulunuyordu ancak henüz Göktürk sonrası siyasi yapılanma tam oturmamıştı. Devletsizlikten bunu anlamalı. Hazar idaresinin ilk döneminde Hun bölgesini İslam sınırındaki uçbeyliğini olarak görüyoruz. Herakleios'un Yahudilere baskısı için 630-632 tarihleri verilir ama ben göçün 627-629 arasında olduğunu sanıyorum. Zira bu ikinci tarihte Göktürkler merkezde başlayan iç savaş üzerine alelacele Albanya'yı (Kuzey Azerbaycan) boşaltmış ve çekilmişlerdir. Yahudilerin onlar gittikten sonra peşlerinden, iç savaşın yaşandığı, erksiz ve devletsiz bir yere gittiklerini düşünmek zordur. Bence tüm Doğu Kafkaslar Türk idaresinde iken gitmiş ve Dağıstan'a indiklerinden hemen sonra imparatorluğun çöküş havasını solumuş olmalılar.

5- Onların amellerini öğrendiler ve onlarla birlikte (sürekli savaşmaya) gittiler.

6- (Ve) onlar (bir) halk oldular.⁸ Sadece sünnet akdine riayet ediyorlardı. Ve (birazı)

7- Sabbat'a riayet ediyordu.⁹ Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu. Sadece

8- savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı.¹⁰

9- Yahudiler onların istediği gibi bir defasında onlarla birlikte savaşa gidinceye kadar (böyleydi).¹¹

10- O gün Yahudi'nin biri kılıcıyla güçlü olduğunu gösterdi ve

11- Hazar'a karşı gelen düşmanları kaçırttı. Böylece Hazar halkı onu eski adetlerine göre

12- ordunun komutanı olarak atadılar. Onların işleri çok zaman böyle gitti.

13- Rab merhamet edip bu beyin kalbini tövbeye uyarıncaya kadar.

14- Çünkü onun ismi Serah olan karısı onu döndürmüş ve faydalı şekilde öğretmişti. Ve o da

15- razı oldu, çünkü sünnetliydi. Ayrıca da o kuşakta erdemli bir adam olan genç kadının babası da

16- ona yaşama biçimini öğretti. Ve olan oldu; Makedon kralları¹²

⁷ Burada Yahudilerin dini metinleri kaybettiğinden ziyade, Hazar'daki Türklerin veya Ermenistan'daki Ermenilerin Musevi hukukunu bilmeyişlerini, Musevi olmayışlarını anlamak daha doğru olacaktır. Yahudilerin belki ilk zamanlardaki elverişsiz şartlardan dolayı ki, bu sadece devam eden savaş hali olabilir, dini kitaplarını Dağıstan'daki bir mağarada sakladıklarına tüm kaynaklar ittifakla işaret etmektedir.

⁸ Yahudilerin Hazar ülkesinde baştan beri kabul gördükleri, oradaki Türklerle kader birliği yaptıkları anlaşılıyor. Bu durum her bakımdan iyice karışmalarını sonuçlandırmış olmalı. Yalnız buradaki Hazar ülkesi ile denizin kuzeybatı sahilini değil, yukarıda söylendiği gibi Dağıstan yöresini anlamak gereklidir. Hazar'ın ağırlık merkezi daha sonra, Müslüman baskısı ile kuzeye taşınmıştır.

⁹ Bundan bir taraftan Yahudilerin amelde iyice zayıfladıklarını, bir taraftan da buna karşılık onlara ait geleneksel bazı uygulamaların yavaş yavaş Türk asıllı akrabalar arasında yayıldığını düşünmek mümkündür.

¹⁰ Tarih bilgisinin zayıflığı bu mektubun yazarının sonraki bir dalгада gelen Yahudilerden olduğu kuşkusunu akla getiriyor. Romanos Lekapenos döneminde (920-944) gelenlerden olması güçtür, zira bu çok yakın bir tarihtir. Her ne kadar atalarının Ermenistan'dan geldiğini söylese de, burada verdiği bilgi ile kendi öz atalarını değil, Hazar Yahudiliğinin esas tabakasının ceddini anlatmış olabilir. Hazar'ın devletsiz ve hükümdarsız kalması sözkonusu değildir. Belki de burada (Batı) Göktürk hâkimiyetinin çekilişinden sonraki yıllarda (630'dan sonra) memlekette yaşanan statü tartışmalarına ve bundan sonra bağımsız, yeni bir kağan ile yola devam edileceğine dair alınan kararlara işaret edilmiş olabilir. Yani Ermenistan'dan kaçıp gelen Yahudiler, mahalli beylikler bulunsa da, Hazar üstyapısında siyasi bir boşluk ile karşılaşmışlardı ve tam da o günlerde Hazar'ın ondan sonraki mukadderatı konuşulmaktaydı.

¹¹ Yahudilerin başlangıçta savaflara iştirak konusunda çekimser davrandığı anlaşılıyor ki, bir noktada, belki insan kaynağına çok ihtiyaçları olduğu bir anda Türklerin sabrı taşmış ve Yahudileri de silâh altına çağırmış olmalıdır. Dolayısıyla beşinci satırdaki yeniden kurmada hata olabilir.

17- ve Arabistan kralları bu şeyleri duydular; çok hiddetlendiler. Ve

18- Hazar beylerine İsrail'e küfür kelimeleri getiren elçiler göndererek dediler:

19- "Sen nasıl oluyor da bütün milletlerin elinin altında tabi olan Yahudilerin inancına geçiyorsun?"¹³

20- ve bizim ağza alamayacağımız kelimeleri söylediler ve beylerin

21- kalbini şerre yönelttiler. Sonra Yahudi olan büyük bey dedi: "Neden lafi

22- uzatıyoruz? Haydi, İsrail'in bilgeleri ve Yunan'ın bilgeleri ve

23- Arap'ın bilgeleri gelsin. Ve bunların her biri sizin ve bizim huzurumuzda konuşsunlar.

24- Tanrı(sının) işi (başından) sonunadır." Ve öyle yaptılar ve (Ma)ke(d)on

25- (bilgelerinden) bazılarını gönderdi; Arabistan kralları (da). İsrail'in bilgeleri de Hazar beylerinin (talebiyle)

26- gelmek için gönüllü oldular. Şimdi, Bizanslılar kendi delilleriyle başladılar

27- ve Yahudiler ve Araplar onları yalanlamaya başladılar. Ve bundan sonra

28- (Araplar delillerini sundular) ve Yahudiler ve Bizanslılar onları yalanladılar. Ve sonra

29- (İsrail'in bilgeleri) altı günde Yaratılış'tan İsrailoğullarının

30- Mısır'dan çıkıp ıssız bir memlekete varmalarına kadar anlattılar. (Bunun doğruluğu üzerine) Bizanslılar

31- ve dahi Araplar deliller koydular ve bunu doğruladılar, fakat aralarında ihtilaf da çıktı.¹⁴

¹² Bizanslılar. O dönemde Bizans'ın başında bulunan Makedon sülalesine (867-1056) binaen böyle denilmiş olmalı. Öte yandan, yazarın kendisine tarz edindiği üzere, bin yıl önceki tabirleri kullanarak muhatabı ile daha iyi anlaşacağını düşünmesi de bu tercihte etkili olmuş olabilir. Bunun hemen akabinde anlatılan dinler tartışması Makedon sülalesinden önceki Amorion soyunun son hükümdarı 3. Mikhaıl (842-867) zamanında yapılmıştır. Bağdat'ta ise bu sırada El-Mütevekkil (847-861) tahtta idi.

¹³ Burada kızılan şey zaten Yahudi olan başkomutanın (Hazar ikili idari düzeninde *bey*) tövbe ile dindarlaşması değil, onun üzerinde simgesel bir hâkimiyet tahtında bulunan Kağan'ın bu inancı kabulüdür. Yahudi asıllı kimselerin Hazar devlet idaresindeki varlıkları kuşkusuz daha eskilere gidiyordu ve çevredeki devletler buna alışmışlardı ki, hem Bizans, hem de İslam dünyasının zengin kitaplığında Hazarların din değiştirmesiyle ilgili hemen hiçbir bahis bulunmaz. Aradan nice kuşak geçtikten sonra buradaki Musevilikten bahsedilir. 12. yy'dan Toledo'lu Yehuda Halevi'nin dinler müsabakasında Hazar kağanının Yahudi âlimleri dinlemesi bahsi dışında (ki bu da Hazar kağanı Yusuf'un mektubundaki içeriği nakletmektedir), sadece üç kaynak, Svatelot'lu Christian, Mesudi ve ondan alıntılan Bekri, Hazarların din değiştirdiklerinden bahsederler. Bir Yahudi'nin Hazar'da veya başka bir yerde başvezirliği alması o dönem için haber değeri taşıymıyordu. Örneğin bizzat Hasdai'nin ülkesinde, Endülüs'te böyle bir bahis yoktur. Ama halife Musevilige geçseydi, bunun hikâyesi anlatılırken belki de taaa Sefaradların ilk göçünden başlanacaktı.

¹⁴ Bu tartışmanın Musevî dışı paralel bir kaydı, Bizans tarafından muhtemelen 861 yılında Hazar'a gönderilen misyoner Konstantin Kiril'in hayat hikâyesinde bulunmaktadır. Bu hikâyeye göre

32- Sonra Hazar beyleri dediler: “Bakin! Tizul vadisinde bir mağara var.¹⁵
Bize

33- oradaki kitapları getirin ve huzurumuzda açıklayın.” Ve onlar öyle yaptılar ve mağaranın

Hazar kağanı Konstantin’e büyük saygı duyar; o da savlarını büyük başarıyla anlatır ama sonuçta kağanı bir türlü vaftiz edemez (Hikâyenin dilinde başarısızlık ustaca gizlenir: Aynı şekilde Macar kralı da Konstantin’e hayran kalmıştır ama dinini kabul etmemiştir). Bu tarih kağanlık makamının öteden beri aşına ve içiçe, başbaşa olduğu Museviliği resmen kabulünü anlatıyor olabilir. Zira İstanbul ve Bağdat’ı sarsan bir haber üzerine bu tartışma düzenleniyor. Bu ise ancak kağanlığın da Museviliğe geçişi olabilir. Burada kağanın kendi yeni inancından emin olmadığı ve diğerlerini de dinlemek istediği havasını sezmemekten ziyade, en bilge adamlarının huzurunda İstanbul ve Bağdat’ı susturmak niyetini görebiliriz. Nitekim Musevi cenahın bu tartışmaya hayli hazırlıklı olduğu görülüyor ki, kendilerinin bildiğini belki daha fazlasıyla bilen Hıristiyan ve Müslüman âlimlerin (eğer orada var idiyeler) kendi aralarındaki ihtilaflarından istifade ile üste çıkıyorlar ve onların en ufak bir kıpırdanışı ile sonucu bağlamaya hazır olan kağan bu fırsatı oracıkta kullanıyor. Yehuda Halevi’de ise kağan ile Yahudi bilge kendi aralarında tartışmaya girerler. Ancak satır aralarında kağanın ortamı Musevilik lehine hazırlama niyetinde olduğu görülüyor. Gerçek olan, bir aşağıda görüleceği üzere, 860’larda kağanın, belki babasının veya dedesinin çoktan Museviliği benimsemiş olmasıdır. Bekri’nin de bu tartışmadan bahsettiği söylenir ve Kunik ve Rozen’in Petersburg 1886 yayınına gönderme ile hemen tüm Hazar edebiyatında bundan bahsedilir. Ancak Ş. Kuzgun’un belirttiği gibi, Bekri’nin İstanbul nüshalarında böyle bir kayıt yoktur. Şeşen’in eserinde de bu geçmez. Bunu tashih için Cezayir ve İspanya nüshalarını görmemiz gerekiyor. Benim bu imkânım olmadığı için, doğrudan tartışmanın kaynağına inmeyi tercih ettim. Halen Moskova’dan Kunik ve Rozen neşrinin bir kopyasını bekliyorum ve Kağan Yusuf’un mektuplaşmasını aktarıırken bu konuya değinme niyetim var. Onların hangi nüshaya dayandıklarını gördükten sonra Bekri’den yaptıkları alıntının gerçek olup olmadığını anlayabiliriz. (Petersburg yayınındaki Bekri’ye göre, münazarada görevli Yahudi âlim Hıristiyan temsilcisi yenmiş, Müslüman âlimi ise yenemeyeceğini bildiği için gizlice zehirlettirmiş, böylece o gelmeyince de Hazar kağanına kendi görüşünü kabul ettirmiştir.

¹⁵ Kimi uzmanlara göre Semender’in yerli ismi olan Tarku/Torku’nun bozuk bir telaffuzu veya yanlış yazımıdır. İdil nehri üzerinde bulunan başkentten Dağıstan’ın Hazar Denizi boyundaki Semender’e birilerinin gidip kitapları getirmesi beklenmemiştir herhalde. Bu mağaranın yakınlarda olması gerekir ki, bu hatıra Semender’in başkent veya esas kent olduğu dönemi, en azından 737’den hemen önceki yılları anlatıyor olmalıdır. Yani münakaşanın yapıldığı günlerde Tizul’dan kitap getirilmemiş, muhtemelen ilk gelen Yahudilerin burada sakladıkları ve birkaç kuşak sonra Hazar sarayında (Semender’de) etkin olmaya başladıktan sonra da gidip getirdikleri kitaplar sözkonusu edilmiştir. Bu kitaplar, Hazarların İslam ilerleyişi karşısında Dağıstan’daki başkentlerini boşaltmasıyla kuzeye taşınmışa benziyor. Öbür türlü, tartışma 860’larda yapıldı ise ülkenin kalbi o sırada Aşağı İdil boylarında idi ve burada bir vadi veya mağara düşünmek oldukça zordur. Yehuda Halevi’deki ilgili bahisler de Hazarların Dağıstan dönemine işaret etmektedir. Bu durum bir taraftan Hazar’da Museviliğin kademeli ve dereceli yükselişini, bir taraftan da Museviliğe geçiş tarihinin eskiliğini, dolayısıyla tartışılabilirliğini göstermektedir. Geçişin Harun Reşit döneminde olduğuna dair atıflar, ileri bir hukuki adımı gösteriyor olabilir; belki kağanın temsili iktidara sahip olup, beyin yürütme erkinin başında olduğu ikili Hazar düzenininin başlangıcı, yani Yahudi asıllı başbakanın kendi iktidarını iyice artırıp kağanı sarayda oturtması, bu tarihlere gerçekleşmiş olabilir. Örneğin El-Vasık zamanında (842-847) Hazar’ın tamamen Yahudi idaresinde olduğunu Halife’nin Yahudi asıllı tercümanı Sallam’ın Ye’cüc ve Me’cüc ülkesine seyahatinden anlıyoruz. İlk İslam eserlerinde çokça aktarılan bu rivayete göre, Halife rüyasında Sedd’in yıkıldığını görmüş ve dehşete kapılmış, hemen Sallam’ı durumu yerinde görmesi için kuzeye göndermiş. Hazar ülkesinden geçen Sallam’ın anlattıkları kağanı da endişeye sevk etmiş, onu da Ye’cüc ve Me’cüc korkusu kaplamış. Rivayete göre Salam Sedd’i yerinde görüyor ve güzel haberlerle geliyor. Bozguncular arka taraftadırlar ve dünya o cihetten rahattır.

34- ortalarına gittiler. İşe bakın ki, Musa'nın şeriatının kitapları oradaydı ve İsrail bilgeleri

35- ilk söyledikleri sözlere uygun olarak onları açıkladılar. Sonra

36- İsrail, Hazar halkıyla birlikte, tam bir tövbeye yöneldi.¹⁶ Ayrıca da

¹⁶ Buradaki kurgu ile Yahudilerin tartışmadan muzaffer çıkarak Hazarları etkilediği ve kendi dinlerine çevirdikleri anlaşılıyor. Bu durum, öte yandan, Hazarların Musevilğe sıcak bakmakla birlikte o güne kadar tam kucaklamadığı sonucunu göstermektedir. Yani, kağan kabul etmiş olsa bile, önde gelen Türk beylerinin direndiği görülmektedir ki, daha sonra aynı sahneler Bulgar ve Macarların Hıristiyanlaşmasında da yaşanacak, saray ile beyler ölümüne bir mücadeleye gireceklerdir. Olmaması için sebep olmayan böyle bir dinler müsabakası ile görünürde Bizans ve Halifelik, aslında ise içerdeki yönetici tabaka hedeflenmiş olabilir. Kaynakların Hazar'ın Musevilği tam kabulünü kağanın kabulü ile özdeşleştirmesini anlamak gerekir. Her yerde dine geçiş tarihi olarak hükümdarın geçişini alıyoruz ama ondan sonra nesiller boyu süren mücadeleleri görmüyoruz. Hazar'daki dinler müsabakasının ayrıntılı bir metnini, kuşkusuz kendi kurgusu ve hayal gücüne dayanarak veren Yehuda Halevi kağan (Hazar, el-Kuzârî) ile Yahudi bilgeyi tartıştırır. Kağan Yusufun Hasdai'a cevabına göre ise tartışma için seçilen Musevi bilginler kendi aralarında ihtilaflıdır; kağan onlara kızıp üç gün sonra aralarında anlaşuktan sonra gelmelerini ister. Yani Hazar sarayı zaten Yahudilerin baskın çıkmasını istemektedir. Kendisi de tartışma esnasındaki müdahalesiyle bizzat bu oyunun içindedir. Türk nüfusun önde gelenlerinin nihai Musevileşmesi bu tartışmadan sonra olmuş gözüküyor. Aslında bu tartışmaya Müslümanların (resmi olarak) katılmış olması kuşkuludur. Hazar hakkındaki en zengin ve ayrıntılı bilgileri veren İslam kaynakları, böyle bir haberden bahsetmiyorlar. Erken dönemde, 737 civarında bir tartışma yaşanmış olabilir ve her iki Hazar mektubuna yansıyan Bulan zamanındaki tartışma bununla ilgili olabilir, zira kağanı Müslüman olmaya davet eden Mervan, ona iki fakih gönderiyor. İkinci (kaydadeğer) tartışma olarak kabul etmemiz gereken 861'deki tartışmayı doğuran şey belki de Konstantin Kiril'in Hazar seyahati ve burada kendisine cevap verme zorunluluğunun doğması olmuştur; yani olay tamamen Bizans ile Hazar arasında gelişmiştir. Artamonov'un dediği gibi, Bizanslı din yayıcı Yahudilerle tartışmıştır. Kaldı ki, Kiril'in elçiliğinin dini yönü tartışılır, daha çok siyasi içerik taşımakta idi. Yukarıda naklettiğimiz Sallam hadisesi Hazar'da Musevilğin en az bir kuşaktır iyice yerleşmiş olduğunu gösteriyor. Kiril herhalde Musevileri dinlerinden döndürmeyi de göze almış olamazdı. Ama dinler yarışması kaçınılmazdı. Belki bir şekilde hazır bulunan veya çağrılan Müslüman tüccar veya temsilciler de "İslam bilgeleri" kabul edilmişlerdir. Gerçi Halevi'de oldukça bilgili bir Müslüman âlim karşımıza çıkıyor ama bunun kurgusal olduğunu düşünmeliyiz. Bu kadar ayrıntılı bir sohbetin ona ulaşmasını kabul etmek, pek çok temel tarih bilgisinin neden ulaşmadığı sorusunu beraberinde getiriyor. Kendisi, Hıristiyanlardan kaçmış olarak Endülüs'te Müslümanlar arasında yaşayan ve İslam felsefesini çok iyi bilen Halevi (kitabını da Arapça yazmıştır), Müslüman temsilciyi en iyi şekilde konuşturmakta, ama sonunda yine Yahudi'ye mağlup etmektedir. Hıristiyan ise zaten en başta, Tanrı'ya çocuk izafe etme noktasında kaybetmektedir. Dolayısıyla, bu metinlerin tarihselliği, yani Hazar'daki tartışmaların bu şekilde yazıya geçirilmiş ve Endülüs'e kadar ulaşmış olması mümkün gözüküyor. Konstantin'in Hazar'a vardıktan sonra Müslüman bilgelerin gelişini beklemesi veya daha önce gelmiş Müslümanların onu bekliyor olmaları veya her iki tarafın Hazar seyahatinin eşgüdümünü aynı günlerde orada bulunmalarının sağlanması vb. pek çok soru işareti vardır. Aksini düşünmek için tarihi deliller vardır. Bu tartışmadan çok önce, Halife El-Vasık zamanındaki Tercüman Sallam vakasının gösterdiği üzere, Müslümanlar Musevileşme sebebiyle ne Hazar'a kızgın ve dargındılar, ne de kendileri kendi devletlerinde Yahudileri önemli görevlere getirmekten kaçınıyorlardı. Bununla birlikte, 737 yılında darda kalınca İslam'ı kabul edip sonra vazgeçen Hazar kağanının irtidatı unutulduktan sonra ki, bu en az iki kuşak alacaktır (bu arada bir de 762-764'teki şiddetli savaşlar vardır), Hazar'a İslam'ı tebliğ veya Musevilğe karşı uyarmak için bir heyetin gitmiş olması düşünülebilir ki, bu da Harun Reşit dönemine denk gelir. Daha sonra da herhangi bir zamanda Hazar sarayında Müslüman âlimlerin bulunması her zaman mümkündür, ama düzenlenmiş bir

37- Bağdat'tan, Horasan'dan ve Bizans ülkesinden Yahudiler gelmeye başladılar ve memleket insanının

38- elini güçlendirdiler ve onları Kalabalığın Babası'nın¹⁷ akdi için teşvik ettiler. Memleketin insanları kendi üzerlerine

39- bilgilerden birini hâkim olarak atadılar. Onu Hazarların dilinde

40- Xagan כנן adlandırırılar.¹⁸ Böylece ondan sonra çıkan hâkimler de günümüze kadar

41- Xagan adlandırılar.¹⁹ Hazar'ın büyük beyine gelince, onun ismini Sabriel'e çevirdiler

42- ve başlarına kral yaptılar.²⁰ Şimdi memleketimizde derler ki,

43- atalarımız Simeon kabilesinden²¹ gelmektedir fakat biz bu konunun

44- doğruluğunda ısrarcı olamayız. Şimdi kral, komşumuz Alanların kralıyla barış yaptı,

45- çünkü Alanların krallığı çevremizdeki tüm milletlerin en güçlü ve çetindir.²²

müşabakada, hele Bağdat'ın için içine girdiği bir katılım vaki gözüküyor. En azından ayrıntılı bilgiler veren kaynaklarımız böyle bir şeyden bahsetmiyorlar.

¹⁷ Hz. İbrahim. İbranicede bu anlama veya "pek çok milletin babası" anlamına gelir.

¹⁸ Kağan Yusufun Hazarlardan "biz" olarak bahsetmesine, tamamen kendi aidiyeti içinde görmesine karşılık, burada mektup boyunca Hazarlar ötekileştiriliyor ve yazar açık bir şekilde kendi Yahudi etnik kökeninin şuurunda davranıyor. Satır araları ve imalardan 10. yy ortasında dahi Türk ve Yahudi asıllı Musevilerin tam kaynaşmadığını düşünmek mümkündür.

¹⁹ Elbette Türk dünyasında bir kimsenin seçimle kağan atanması mümkün değildir. Burada, yukarıda belirttiğimiz gibi, Hazar bağımsızlığına atıf vardır. Kağanlık makamı için bilgelik vasfının öne sürülmesi ilginçtir. Hazar ikili idare düzeninde kağanın iş bitiren bir siyasetçi veya yengiler kovalayan bir cenkçi değil, gerektiğinde fikrine başvurulmuş bir yüce makam sahibi olması öngörülmekteydi. Yazarın eski tabirleri kullanma eğilimini göz önünde tutarsak, burada da Shapira'nın dikkat çektiği *šepēt* 'hâkim' kelimesinin eski anlamına gönderme yapılmış olması muhtemeldir ki, Kenan illerinde İsraililer ve Fenikeliler tarafından hükümdar anlamında kullanılıyordu.

²⁰ Anlaşılan İbrani isimleri terk etmiş ve yerli/Türk isimler almış olan büyük bey, tövbe ile birlikte ismini de değiştiriyor. Onun kral (melik) olarak vasıflandırılması, icra gücüne işaret eder. Yusuf'un mektubunda bu kimsenin esas adı Bulan olarak geçer. Shapira'nın bu isim değişikliğinde aslında bir tercüme vakası olduğu savına katılıyorum, ancak *Sabriel* "düşünen, bulan, anlayan, inanan" ismini *Bulgar* ~ *Biler* denkleği ile karşılaştırarak *Bilen* biçimine ulaşmasına (bilge = bilge) gerek yok gibidir. *Bulmak* ihtimaline daha fazla şans vermeliydi. Oğuzca dışında *bulan* biçiminin olmayışı bu konuda bizi caydırmamalı, zira Hazar sarayının dil adayları arasında en şanslı yine Oğuzca gözüküyor.

²¹ Hz. Yakub'un ikinci oğlu Simeon'un soyundan gelenlerin kabilesi. Bu isim İbranicede 'duyan' anlamına gelir. Kendisinin Hazar asıllı bir Yahudi olduğu düşünülen ve 9. yy'ın ikinci yarısında yazdığı eseri günümüze ulaşan Eldad Dâni de Hazar Yahudilerinin Simeon kabilesinden olduklarını söyler ve *Mektub*'un yazarını bir asır önceden destekler.

²² Orta Kafkas bölgesinde, dağlık alana hakim bulunan Alanlar, özellikle 9-10. yy'larda güçlerini iyice artırmışlar, bölgesel konularda söz sahibi olmuşlardır. Askeri olarak zayıflamış bulunan Hazarların, bilhassa İslam orduları karşısında aldıkları yenilgilerden sonra dağlık bölgede nüfuzlarının kalmadığı anlaşılıyor ki, başka kaynaklarda Alanlar Hazarlara rahat zarar verebilen bir güç olarak tanımlanırlar. Alanlar aslen muhtemelen Hazar'ın doğusundan, Aral gölü boylarından

46- Zira bilgeler demişlerdi: “Milletler bizimle savaşmaya kalktıklarında,

47- o da düşmanlarımıza katılmaya.” Böylece, sıkıntıda birbirine (yardım etmek için o onunla

48- barış yaptı). Ve çevremizdeki (milletlerde Hazar beylerinden) korku vardı.²³

49-Ve onlar Hazar krallığına karşı gelmiyorlardı. (Fakat) kral (Bünyamin’in zamanında)²⁴

50- tüm milletler (Hazar halkına) karşı ayaklandılar ve onları darboğazda koydular

51- Makedon kralının (yardımıyla). Ve savaşmak için ‘SY ve TWRQ(Y’...)²⁵ ... ve

52- ‘BM²⁶ ve PYYNYL²⁷ ve Makedon kralı gittiler.²⁸ Sadece Alanların kralı (Hazar’ın) desteğindedir.

gelen İrani bir topluluk idiler ve bugünkü İrani dilli Osetlerin ataları olarak görünürler. Ancak idari tabakada yoğun Türk etkisi (örn. *bagatur* sanının kullanılması) görülüyor.

²³ Schechter burayı çevredeki milletler Allah’tan korktukları için Hazar’a dokunamıyorlardı diye açıklar, ancak kayıp yerleri Golb ve Pritsak’ın bu okuyuşu daha mantıklı gözüküyor.

²⁴ 9. yy sonu ve 10. yy. başlarında hüküm sürdüğü sanılan bir Hazar hükümdarı; kağan mı, yoksa bey mi olduğu tam bilinmiyor. Kağan Yusuf’un kendisini Türk olarak tanımlamasına bakarsak, onun atası olan Bünyamin de Türk, dolayısıyla kağan olmalıdır.

²⁵ Metinde *melek Asia ve-Türqia* geçer ki, bunu “Asya ve Türkiye kralı” olarak okumak icap eder. Burada iki ayrı topluluğun, As ve Türklerin (Oğuz) olduğunu düşünen âlimler imla hatası görmüşlerdir. Belki de öyle değil ve eski isimleri kullanmakta ısrarcı olan mektup yazarı kendi zamanında Oğuzların oturduğu eski As memleketinden, Aral boyundan bahsediyor. As/Yasların o yıllarda Peçeneklerle yan yana Don nehri boylarında olmaları ve Hazar bağlı olarak yaşamaları beklenir, ancak bu konuda kesin bir haber yok, hele siyasi ve askeri güçlerine dair hiçbir varsayımda bulunamayız. Öbür türlü, Hazar’ın başını ağrıttacak kadar güçlü olan kuzeyli Aslardan başka kaynaklar da bahsedirdi.

²⁶ Pritsak tarafından *Qubam* olarak düzeltilip *Kuban* nehri üzerinden Kara Bulgarlara bağlansa da, bunda büyük zorluklar vardır. Doğru olan şey, burada Bulgarlardan bahsedilmeyişinin rahatsız edici olduğudur. Gizemli tabirlerden birinin onları anlatması beklenir ama Kara Bulgarlar o çağda Kuban boyunda değil, Don nehrinin üstündeydiler. Hazarlara büyük rahatsızlık verdikleri doğrudur. Ancak o günlerde yanbaşlarındaki Peçeneklerin varlığında bozkırda nasıl bir etkilerinin kaldığı sorgulanmalıdır. Işık altında zor okunan bu kelimenin anlamı başka ihtimallere açık gözüküyor. Örneğin *𐌆* (*mim*) harfine çok benzeyen *𐌆* (*samel*) harfi doğru biçim olabilir. Bu ise bizi *Abas* > *Abaz*’ya götürecektir. Hazarlar burasını iyi bilirler, çünkü gelin vermişlerdir. O dönemde Bizans’la işbirliği yapan bir Abhazy’a şikâyet için haklı sebepler vardır. Burada görünen şey, Abhaz adı altında Gürcülerin kastedildiğidir, zira mektubun yazıldığı dönemde bu ikisi birleşmişti. Ayrıca, süreğen Alan-Gürcü husumeti, Hazar müttefiki Alanlar karşısında, Gürcüleri, dolayısıyla Abhazları karşı saflara yerleştirecektir.

²⁷ Peçenek. פניניל yazımını Kokovtsov’un önerdiği gibi פניניק (PŞNYK) şeklinde düzeltip Peçenek olarak görmeye, birkaç harf tashihi yapıldığı için itirazlar olabilir, ancak burada kesinlikle bir şekilde Peçenek aramızda gerekiyor. Tarihsel çerçeve bunun veya bir başkasının Peçenek olması gerektiğini söylüyor.

²⁸ Burada komşuların külli bir saldırısından ziyade bağlı veya müttefik olarak bilinenlerin toplu bir isyanı hissediliyor. Bu izahlarda veya doğrudan metinde İdil Bulgar’dan bahsedilmeyişini rahatsız edicidir. Öte yandan, (esas) çatışmaların İdil-Don arasındaki bölgede gerçekleştiğini Alan kralının düzenlediği harekattan anlıyoruz. İdil Bulgarları bilfiil katılmamış, ama durumdan faydalanmış

53- (Zira) onlardan bazıları Yahudilerin Tevrat'ını gözetiyorlardı.²⁹ (Tüm) bu krallar

54- Hazar'a karşı savaşanlardır. Fakat Alanların kralı onların ülkesine yürüdü (ve kırıp geçirdi),

55- kendilerine gelemeyecek şekilde. Kral Bünyamin'den önce Rab onların belasını böyle verdi. Fakat Kral Harun'un zamanında

56- Alan kralı Hazar'la savaştı, çünkü Rumların kralı kendisini kışkırtmıştı. Lakin Harun

57- ona karşı TWRQY' kralını kiraladı, çünkü o (güçlüydü).³⁰ Ve Alanların

58- kralı Harun'un önünde düştü ki, (o da) onu canlı yakaladı. Ama (kral) onu (çok) onurlandırdı

59- ve kızını kendi oğlu Yusuf'a eş olarak aldı. Bunun üzerine Alan kralı ona doğrulukla yemin etti.

60- Ve Kral Harun onu (memleketine) gönderdi. Ve o günden beri etraflarındaki milletlerin

61- üzerine Hazarların korkusu düşmüştür. Ve ayrıca efendim Kral Yusuf,

62- melun Romanos zamanında zulüm olduğunda, onun yardımını (istedi).

63- (ve mesele) efendimce (öğrenildi); sünnetsizlerden/Hıristiyanlardan pek çok kimseyi ezdi.³¹ Ama Romanos (melun) da

64- RWSY' kralı HLGW'ya³² büyük hediyeler gönderdi ve onu kendi şerri için

65- ayarttı ve o geceleyn SMKRYE eyaletine³³ saldırdı ve orayı hile ile aldı.

olmalı. Savaşın bittiği anda İbn Fazlan'ı Bulgar'da görüyoruz. Dolayısıyla bu savaş 920-921 civarında olmuş olmalı. Romanos Lekapenos'un iktidarının başlangıcı olan bu günlerde Bizans'ın bu savaşta katkısını tam bilmiyoruz. Kırım üzerinden bir kışkırtma sözkonusu olabilir.

²⁹ Alanlar arasında Museviliğe geçişe dair bir bilgi yok, ancak çok erken devirlerden beri Kafkas dağlık bölgesine Yahudi göçlerini biliyoruz. Nitekim Hazar Musevileşmesi de bununla ilgilidir. Burada, Alan bölgesinde yaşayan kimi Yahudilerin siyasi etkisine atf olabilir. Bu bölgede bugün de Tat adını taşıyan ve kökenleri tartışılan Musevi toplulukları ve yerleşimleri bulunmaktadır.

³⁰ 930-931'de biten bir savaştan bahsediliyor olmalı. Bizans imparatorunun onu ayartması, ülkede Hıristiyanlığın resmi din olarak benimsenmesinden başka bir şey değildir. Bu benimseme gerçekleşince, Alanlar ile Hazarlar karşı karşıya geldiler. Oğuzların yardımını alan Hazarlar onları ezdi, anlaşılan bunun sonucu olarak Hıristiyanlıktan vazgeçtiler. Burada Hazarların hemen doğusunda yaşayan Oğuzların güçlü dönemine bir atf vardır.

³¹ Harun'un hükümdarlığının kısa sürdüğünü, en azından Romanos'un son yıllarında Yusuf'un Hazar tahtında olduğunu anlıyoruz. Hazar baskısıyla Alanlar Hıristiyanlıktan vazgeçince, Romanos da ülkesindeki Yahudilere zulme başlamıştır ki, bunun haberi İslam kaynaklarına kadar ulaşmıştır. Bu baskıya Hazar cevabı, çevrede bulunan Hıristiyanların sindirilmesi, belki çokça kısmının öldürülmesi olmuştur.

³² Helgu, Slavca söylenişyle, Kiev'in Rurikli sülalesinden Oleg. Kaynaklar 911-941 yılları arasında onu Kiev knezi olarak gösteriyor. Zuckerman'ın izah ettiği gibi, burada bahsedilen başarısızlıktan sonra ülkesine dönemiyor ama yanında yeterince takipçisi olduğu için Hazar kağanının izniyle Hazar denizine açılıyor ve 943-944'te Azerbaycan'a, Berda kentine saldırıyor. Daha doğrusu yurt tutmak için çabılıyor. Daha önceki Rus akınları gibi bu akın da kendileri açısından felakete sonuçlanmıştır.

66- Çünkü silahlı birliklerin başı olan komutan orada değildi. Fakat mesele BWLŞSY,³⁴

67- yani komutan Pesah'a ulaştığında, o şiddetli bir öfke ile Romanus'un şehirlerine yürüdü ve

68- hem erkek hem de kadınları ezdi. Ve üç şehir ve pek çok sayıda köyü

69- ele geçirdi. Ve oradan ŞWRŞWN(.)'a³⁵ yürüdü ve orayla savaştı.

70- ve topraktan çıkan solucanlar gibi çıktılar.³⁶

71- İsrail. Orada onlardan doksan adam öldü.

72- (onları savaşta yok etmedi) köle olarak hizmet ettirdi. Ve (Hazar esirleri) kurtardı

73- Rusların elleri(nden). Onlardan ele geçenlerin hepsini (kılıçla) kırdı.³⁷

74- ve oradan HWLGW ile savaşmaya gitti ve (dört) ay

75- savaştı ve Rab ona Pesah'ın önünde boyun eğdirdi ve (HWLGW'nun)

76- SMKRYW'dan aldığı ganimete ulaştı. Sonra (HWLGW) dedi: "Kesinlikle Romanus

77- bunu yapmak için aklımı çeldi."³⁸ Bunun üzerine Pesah ona dedi: "Eğer öyleyse, Romanus'a karşı yürü

³³ Samkarş, Tamatarkan yarımadasında, boğazı tutan aynı adlı şehrin Yahudilerce kullanılan ismi ki, İslam kaynaklarında da bazen bu biçim geçer. Burası Musevi nüfusun çoğunluğu ve yoğunluğuyla bilinir. Hazar devleti yıkıldıktan sonra da buradaki Museviler Hazar'ın devamı gibi yaşamışlardır, ancak çok geçmeden bu yarımada Rus idaresine girmiştir. Rus saldırısı o dönemde bütün dünyada alışıldık olan Viking akınlarına benziyor. Sessiz ve beklenmeden gelen bir hücumu gösteriyor.

³⁴ 'Balıkçı' olarak açıklanır. Hazar'ın Karadeniz'e açıldığı Kerç boğazı bölgesinin yöneticisi, dolayısıyla devletin batı stratejisinin uygulayıcısıdır. Daha eski kaynaklar Balıkçı'nın Samkarş'ta değil, boğazın batı yakasındaki Kerç'te oturduğunu bildirir. Muhtemelen o Kerç'te hazırlıksız otururken, Ruslar karşı kıyıda kente saldırmışlardır. Buradaki balıkçının isminin İbranice olduğu görülüyor ki, muhtemelen hanedandan biri olarak bu önemli görevi tutmaktadır. Onu Kara Bulgar beyi olarak düşünmekte zorluklar vardır.

³⁵ Şimdiki Sivastopol/Akyar yakınlarında bulunan tarihi kent Kerson. İstanbul'a en yakın noktadır ve Kırım'daki Bizans idaresinin başkentidir. Buraya kadar uzanan bir Hazar harekâtı savaşın çok ciddi olduğunu gösteriyor.

³⁶ Zuckerman'ın belirttiği gibi, Kerson kuşatmasını açtıkları bir lağım ile delmeye ve dışarı çıkmaya çalışan Bizans güçlerini anlatıyor olmalı.

³⁷ Burada yerlilere ve Bizanslılara dokunulmayı esir alındıkları, onların yanında bulunan Rusların kılıçtan geçirildiği, bu Rusların muhtemelen Samkarş'tan getirdikleri Hazar asıllı esirlerin ise kurtarıldıkları anlaşılıyor.

³⁸ Hazarların Ruslarla karada veya denizde nasıl bir savaş yaptıklarını tahmin etmek kolay değil. Hazarların kesin bir zafer kazandıklarının iması yok. Görünürde iki tarafı da tüketecek olan bir savaş var ve Rus tarafı buna gelmiyor. Belki de Hazar ileri harekâtıyla tüm dayanaklarını, hatta Kırım'daki müttefikleri olan Bizanslıların desteğini kaybeden, dolayısıyla ülkesindeki itibarı da sarsılan Oleg'in, sonuç almayacağını umduğu bir savaşa devam etmeyerek Pesah ile temasa geçtiği ve durumu kabullenip gerçekleri anlattığı görülüyor.

78- ve bana karşı savaştığın gibi ona karşı da savaş ve (bu takdirde) seni bırakacağım, yok yoksa ya burada

79- öleceğim veya öcümü alıncaya kadar yaşayacağım.” Ve isteksizliğine rağmen yürüdü

80- deniz üzerinde dört ay boyunca İstanbul (QWNSTNTYN’) ile savaştı. Ve bu güçlü adam orada

81- mahvoldu. Çünkü Makedonyalılar ona karşı ateş sayesinde galip geldiler.³⁹ O kaçtı fakat memleketine dönmeye

82- utandı. Ve deniz yoluyla İran’a (FRS) gitti ve o ve tüm ordası orada mahvoldular.

83- Sonra Rus Hazar’ın kudretine boyun eğdi.⁴⁰ Bak, efendime

84- bildiriyorum ki, kitaplarda bulduğumuz şekliyle memleketimizin ismi

85- ‘RQNWS’tur⁴¹ ve kraliyet şehrinin adı Hazar’dır⁴² ve onun içinden geçen ırmağın

³⁹ Rusların 941 yılı yaz aylarındaki dört ay süren İstanbul saldırısından bahsediliyor. Bu zorlu savaşın sonucunu ancak Rum ateşinin üstünlüğü belirlemiştir. Rusların İstanbul’a bu kadar yüklenişleri de düşündürücüdür. Güçlü bir donanma adamı olan Romanos karşısında şansları bulunmamasına rağmen, çok büyük bir inatla savaşa devam etmişlerdir. Bundan, onların Kırım bölgesinde çok fazla hırpalanmadıklarını, belki Hazarlardan yardım gördüklerini düşünmek bile mümkündür.

⁴⁰ Azerbaycan’a deniz yoluyla gidiş ancak Hazar izniyle olabilir. Burada tükenmiş ve yorulmuş Ruslara Hazarların izin vermesi, Müslümanlarla aralarındaki bir meseleyle alakalı olmalıdır. Oleg’in Rusları İstanbul’da başarısız olarak Hazar’a sığınmışlar, onlar da Azerbaycan’daki sahiplsizliği iyi bildiklerinden, yurt tutmalarını tavsiye ile oraya yönlendirmişlerdir. Gerçekte ise tıpkı Alan meselesinde Hıristiyanlardan intikam alınması gibi, Müslümanlardan dolaylı bir intikam alındığı ve meselenin ciddi olduğu anlaşılıyor. Öbür türlü, Hazar ordusu tamamen Müslümanlardan oluşuyordu ve yönetimin orduyu aşır Müslümanlar aleyhine bir uygulamayı hayata geçirme imkânı fazla yoktu. Burada durum ülkedeki Müslüman kamuoyuna belki mecburiyet tahtında bir gelişme olarak gösterilmiş, yani aslında bitik ve yorgun bulunan Rusların Hazarlara bir zarar vermemesi için İdil nehri üzerinden denize geçişlerine izin verildiği söylenmiş olabilir (Halkın buna ne derece inandığını takip eden gelişmeler ve özellikle Svyatoslav’ın büyük saldırısı karşısında hiçbir savunma gayreti göstermeyen ve böylece devletin yıkılmasına yol açan paralı Müslüman ordunun tutumu göstermektedir). İstanbul ve Azerbaycan saldırıları arasında üç yıl vardır ve bu uzun süre zarfında Ruslar orada burada sığıntı olarak durmuşlar, bu arada Hazarlarla uzun temaslar için vakitleri olmuştur. Ruslar Azerbaycan’daki Berda kentini bir yıl kadar (944-945) ellerinde tutmalarına rağmen, sonunda perişan olmuşlar ve Oleg muhtemelen orada ölmüştür. Kağan Yusuf mektubunda kendisinin Rusların Hazar denizine inmesini engellediğini, öbür türlü Bağdat’a kadar her yeri tahrip edeceklerini belirtir. Burada “kendi izniyle” hareket eden Oleg’in döküntü Ruslarına gönderme vardır. Bir taraftan da Endülüs sarayına göz kırpmaktadır. Ama bu hadise dışında Rusların altta kaldıkları vaki değildir ve kısa süre sonra Hazar’ı ortadan kaldıracaklar ve bunun için kağandan izin almayacaklardır.

⁴¹ Arkanus, Biruni’nin Batlamyus’tan alarak söylediği Arkanya. Burada Hazar denizinin Ortadoğu’daki yaygın ismi olan Hırkan denizi ismine gönderme yapılıyor. Ancak neden denizin kuzeybatı tarafındaki kendi memleketine bu ismi verdiği anlaşılmıyor. Burada kastettiği şey memleketin değil, denizin ismi olmalı.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, İbn Hurdadbih ve Biruni de Hazar’dan “Türk dünyasında bir şehir” olarak bahseder ve özellikle Kaşgarlı bir Hazar Türk kavmini hiç anlatmaz. Bu konu üzerinde durulmalıdır. İdil ağzındaki aynı adı taşıyan başkent isminin ırmak isminden ayrı olması beklenir;

86- adı ‘TYL’dir.⁴³ Burası (siz)in ülkenizden gelen denizin sağdır ki,⁴⁴
buradan

87- senin elçilerin İstanbul’a geldiler. Ve ben sanıyorum ki,

88- o Büyük Deniz’den başlar. Fakat bizim şehrimiz o denizden

89- iki bin yüz altmış rîs⁴⁵ uzaktadır. Bizim ülkemiz ile İstanbul arası

90- denizden doksan ve karadan yirmi sekiz gündür⁴⁶

91- ve efendimin mülkünün arazisi elli gündür. Bak, bize karşı savaşanlar
(şunlardır):

92- ‘SY’,⁴⁷ Bab’ül-Ebvab,⁴⁸ ZYBWS,⁴⁹ TWRQW ve LWZNW.⁵⁰

bu da Hazar olmalıdır. Dağıstan’da bir Hazar başkentini düşünmek, orada başka kavimler oturduğu için zor gözüküyor. Belki ilk zamanlarda Bizans ve Sasani mücadelesine iştirak sebebiyle onlara yakın oturuyorlardı ve akabinde Araplara karşı güneydeki merkezlere önem verilmişti. Ama Göktürk idaresindeki bir batı vilayetinin merkezini hem doğuyla da bağlantının kolay olduğu, hem de Derbent, Alanya ve Kırım’a eşit mesafede bulunan bir yerde aramak yerinde olacaktır ki, Don nehri üzerinde bulunan (eski) Sarkel buna muvafık düşer. Bu konuda Goldelman’ın tespiti yerinde gözüküyor. Bunları yeni baştan değerlendirmek gerekmektedir. Belki Hazar vilayeti ve devleti hep iki başkentli idi. Kağan Yusuf da buna işaret eder.

⁴³ Atıl, İdil. Nehrin deltasında Hazar başkenti veya bizce Hazar adlı kent bulunmaktaydı (krş. İdil Bulgar’ın başkenti olan ‘Bulgar’). Müslümanların çoğunlukta olduğu şehrin büyük kısmı ile yönetim merkezlerinin bulunduğu daha küçük semt arasında su geçiyordu. Kağandan başka kimsenin taş ve tuğladan ev yapmasına izin verilmeyen bu şehir, dolayısıyla çabuk bir şekilde ortadan kalkmıştır.

⁴⁴ Schechter güneyidir der. Takip eden cümlelerin de gösterdiği üzere, burada Karadeniz ve Akdeniz sözkonusudur. Eğer mektup İspanya’da bulunan Hasdai’a yazıldığı ise, oradan gelen ve İstanbul’a ulaşan deniz Akdeniz’dir. Ancak sorun Hazar memleketinin Akdeniz’in güneyinde veya sağında değil, kuzeyinde ve solunda olduğudur. Kurcalanmayan bir nokta var. Kenize Mektubu Mısır’da ele geçirildi ve dünyada bir Musevi devletinin bulunduğunu duyduğunda merak içinde kalan tek kimsenin Endülüslü Hasdai olması düşünülemez. Elbette başka yerlerden Yahudiler de bunu duymuş, daha fazla bilgi edinmek istemiş olabilirler. Buna Mısır cemaati de dâhildir. Zaten İspanya’ya cevabi bizzat Kağan Yusuf göndermiş, üst düzey haberleşme kağan ile halife danışmanı seviyesinde gerçekleşmiştir. İspanya’ya önceki veya sonraki ikinci bir mektup anlamsız olacaktır. Başka yerlere, cemaat önderi seviyesindeki mektup ise Hazar’dan bir yetkilinin eliyle olacaktır ki, şimdi okuduğumuz metni yazan kimse de böyle birisi olmalıdır. Eğer Akdeniz’i Mısır’dan gelen bir deniz olarak alırsak, Hazar ülkesi sağa düşecektir; bu da Mektup’ta geçen ifadeyle barışır. Evet, elçi ifadesi ilk bakışta muhatabın bir devlet adamı olduğunu gösterir. Ancak kendisi bir devlet memuru olan Hasdai’in elçileri elçi ise, başka bir yerdeki bir devlet görevlisi Yahudi’nin de elçilerinin olabileceğini kabul etmemiz gerekir. Örneğin Mısır’daki bir vali veya maliye bakanı veya cemaatin başkanı da elçi gönderecektir. Bunlara ulak demek daha yerinde olur. İspanya-Hazar haberleşmesi de İshak bin Abraham Akriş’in İstanbul ve Mısır seyahatlerinde ele geçmiştir ama bu Mısır’da ele geçen her şeyi İspanya’ya bağlayacağımız anlamına gelmez.

⁴⁵ Yaklaşık 220 metreye tekabül eden, Yahudilerin ta Babil döneminden kullandıkları eski bir ölçü birimi. 2160 rislik bu ayrıntılı mesafe Hazar’ı Karadeniz kıyısına taşıyacaktır. Baltık veya Kuzey Denizi burada mevzubahis bile değildir. Dolayısıyla, Atlas’tan bahsedilmesi konu dışı olacaktır. Mektubun yazarı “Büyük Deniz” ile “sizin ülkenizden gelen deniz”i ayrı tutuyor. Dolayısıyla bu, Akdeniz de olamaz. Azak ile kıyaslayarak Karadeniz’i büyük diye adlandırmış olmalıdır.

⁴⁶ Denizden mesafenin uzaklığı, Karadeniz’i geçtikten sonra Azak denizine girilmesi ve oradan Don nehrinde uzun süre ilerledikten sonra karaya çıkıp güneydoğu yönünde Hazar’a doğru gidilmesinden kaynaklanıyor. Bunun dışında, güneyden geçecek bir karayolu hem zahmeti, hem de Alan tehlikesi sebebiyle tercih edilemezdi.

Abstract

Conversion of the Khazars, a Turkic people, to Judaism provoked great interest in historiography, and resulted in many significant studies. Sources of this problem are very scanty. A Khazarian Hebrew letter, announced to scholarship in 1912, and known as the Schechter Letter after the name of its publisher, or the Cambridge Document after where it is kept, without names of its sender and receiver, provides important data for this issue. This essay contains a Turkish explanatory edition of the letter.

Keywords: *Khazars, Judaism, Jewry, the Khazar conversion, the Genizah Khazar Document, the Schechter Letter, the Cambridge Document.*

⁴⁷ Yukarıda As ve Türk'ün aynı siyasi birime, eski As ülkesi olan Aral çevresinde yaşayan Oğuzlara işaret ettiğini söylemiştik. Burada bu ikisi tamamen ayrı ve alakasız gözüküyor. Bence aynı durum hala geçerlidir. Yukarıda siyasi olarak bu bölgenin tek bir yöneticisine, Oğuz yabgusuna işaret vardı. Burada ise kavimler ve ülkeler anılıyor. Harezmi'nin eski yerlileri olan 'Arsiyye' asıllı kimseler (eski İrani *Aors* halkının torunları olmalılar) Hazar ordusunun esasını teşkil ettiği gibi, Müslümanlarla didişme durumunda da Hazar'ın en büyük belasıydılar. Oğuzların Hazar karşıtı faaliyetlerine buradaki Arsların da katılmış olması beklenir. Bu topluluğun gerek 'eski kitaplardaki', gerekse o dönemde hala kullanılan ismi As idi. Aslında iki ayrı topluluğu niteleyen bu isimler, Turan yurtlarında çok görülen bir etnik süreç kalıbı olarak hâkim kabilenin isminin tüm boy birliğine yayılması, başka bir kabile hâkim olduğunda ise onun isminin benimsenerek diğerinin terk edilmesi alışkanlığını yansıtır. Belgenin bu son satırında ilk üç sırada Kafkaslı halkların sıralandığı, dolayısıyla 'SY kelimesinin Kafkas dağılışı Oslara işaret ettiği söylenebilir, lakin dostunu düşmanını tam sıralayamayan yazardan böyle bir düzenlilik beklememiz zor. Bu listede kesintisiz düşman olan Peçeneklerin adı anılmıyor, en büyük düşman olan Rus'un yerine Rus hâkimiyetindeki bir Slav kabilesi olan masum Lenzenenler geçiyor (görünmekte; böyle değilse daha kötü, çünkü Rusları tastamam unutmuş!), Alanlar düşmanlar arasında sayılmamakta, buna karşılık Hazar'a fazla bir düşmanlığı dokunmayan ve aksine müttefik olarak büyük işler yapan Oğuzlar hasım safta sıralanmaktadır. Bu listenin yapısına fazla güvenemeyiz.

⁴⁸ Derbent. Bununla güneyden, yani baştan beri İslam toprağı olan Azerbaycan'dan gelen saldırılar, kastedilmektedir. Ancak mektubun yazıldığı tarihe kadar çok uzun süre Müslümanlarla Hazarlar arasında önemli bir çatışma olmamıştır. Dağıstanlı kavimlerden birinin kastedilmiş olması da mümkündür.

⁴⁹ İbranicede ב (*bet*) harfinin כ (*kaf*) harfine çok benzemesi dolayısıyla, bu kelime *Zikos* diye bir düzeltme yapılır ve bunda Kafkasların batısındaki halklara o dönemde verilen *Zik* ismi görülür. Bu isim Ptolemeus'tan beri kullanılmaktaydı, dolayısıyla mektup yazarının muhatabın daha iyi anlayacağını düşündüğü eski bir ismi tercih ettiği görülüyor. Bu isim Ortaçağlarda Kafkaslarda bilinmese de, "kitabı" bilen herkes tarafından 19. yy'a kadar kullanılmıştır. Hâlbuki o dönemde, 10. yy'da, yazarın kastettiği bu halk için (eğer yeniden kurmamız doğru ise) *Kaşeg* veya *Kerket* > *Çerkes* gibi bir isim kullanması beklenirdi.

⁵⁰ Krş, Polonya asıllı olup, Konstantinos Porphyrogenitus'a göre Dnyeper üzerinden gelen Ruslara kayık satan Slav kabilesi *Lenzane* ve muhtemelen aynı ismin Mesudi'de geçen biçimi olan *Lúzâne*.

KULLANILAN KAYNAKÇA

- Alemany, Agustí, *Sources on the Alans. A Critical Compilation*, Leiden-Boston-Köln, 2000.
- Artamonov, Mikhail I., *Hazar Tarihi: Türkler Yabudiler Ruslar*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004.
- Arzhantseva, Irina A., "The Alans: Neighbors of the Khazars in the Caucasus", Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden, 2007, s.59-73.
- Baker, Colin F. - Polliack, Meira, *Arabic and Judaeo-Arabic Manuscripts in the Cambridge Genizah*, Cambridge 2001.
- Brook, Kevin A., *Hazar Yahudileri*, çev. İ. Tulçalı, İstanbul, 2005.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington, 1967.
- Czeplédy, K., "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.", *Acta Orientalia Hungaricae*, XI (1960), s.75-88.
- Dunlop, Douglas M., *Hazar Yabudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- Erdal, Marcel, "The Khazar Language", Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden, 2007, s.75-108.
- Franklin, Simon - Shepard, Jonathan. *The Emergence of Rus 750-1200*, London, 1996.
- Gil, Moshe, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo*, Leiden, 1976.
- Golb, Norman - Pritsak, Omeljan, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, 1982; Rusça: *Xazarско-Еврейские документы X века*, Moskva-Yarusalem, 1997.
- Goldelman, Menashe, "On the Location of the Khazarian City of Al-Baydā", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.63-71.
- Golden, Peter Benjamin, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Ç. Mızrak, İstanbul, 2006.
- , "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları" *Erken İç Asya Tarihi*, yay. Denis Sinor, çev. A. Arel, 2. baskı, İstanbul, 2000, s.345-382 (*Cambridge History of Inner Asia*'dan çeviri; s.354-364 arası Hazarlardan bahseder).
- , "Hazarlar", *Hazarlar ve Musevilik*, P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajaczkowski, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.3-22 (*Turkish-Jewish Encounters*, Haarlem, 2001'deki makalesinden çeviri).
- , "Hazarlar ve Musevilik", P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajaczkowski, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.23-64 (*Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1983'teki makalesinden çeviri).
- , *Türk Halkları Tarihi Giriş*, çev. O. Karatay, 2. Baskı, Çorum 2007.
- , "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Hungaricae*, 60/2 (2007), s.161-194.
- , "The Conversion of the Khazars to Judaism", Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden, 2007, 123-162.
- Grégoire, Henri, "Le 'Glozel' Khazare", *Byzantion* 12 (1937), s.225-266.
- Gumilöv, Lev N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. A. Batur, İstanbul, 2002.
- Hunter, Erica C. D. - Reif, Stefan C. - Jefferson, Rebecca J. W., *Published Material from the Cambridge Genizah Collections: A Bibliography*, 2 cilt, Cambridge, 1988-2004).
- Judah Hallevi, *Book of Kuzari*, trans. by H. Hirschfeld, New York, 1946.

- Kokotsov, Pavel, "Noviy Yevreyskiy dokument o Xazarax i Xazaro-Russko-Vizantiyskix otnoşeniyax v X veke", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, Kasım 1913 (Petersburg), s.150-172.
- , *Evreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932.
- Konça, S., "Lenzaninoini Kostyantina Bagryanorodnogo u Konteksti Problemi Lyahiv-Lendzyan", *Vistnik Kivs'kogo Natsional'nogo Universitet im. Tarasa Şevçenka*, Sayı 11 (2007), s.4-7.
- Kuzgun, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, 2. Baskı, Ankara, 1993.
- Mesudî, (2004) *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, ed. D. A. Batur, İstanbul.
- Nikolov, Stephan, "The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21 (1997), s.79-92.
- Noonan, Thomas S., "Why Dirhams Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), pp.151-282.
- , "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.207-230.
- Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London, 1971.
- Pritsak, Omeljan, "Hazar Hakanlığı'nın Musevilîge Geçişi", çev. A. T. Özcan, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 13 (Bahar 2007), s.15-34 (*Harvard Ukrainian Studies*, 1978'den çeviri).
- Reif, Stefan C., *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge, 2002.
- Romaşov, S. A., "İstoriçeskaya Geografiya Xazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) -I-, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 11 (2000-2001), s.219-338.
- , "İstoriçeskaya Geografiya Xazarskogo Kaganata (V-XIII vv.) -II-, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2000-2001), s.185-264.
- Schechter, Solomon, "An Unknown Khazar Document", *Jewish Quarterly Review*, New Series, 3:2 (1912/1913), s.182-219.
- Schweid, Eliezer, "The Khazar Motif in the Kuzari of Judah Halevi", Ben-Shammai, Haggai - Róna-Tas, András (yay.), *The World of the Khazars: New Perspectives - Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Leiden, 2007, s.279-306.
- Shapira, Dan D. Y., "Two Names of the First Khazar Jewish Beg", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.231-241.
- , "Some Notes on Jews and Turks" *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 16 (Kış 2008), s.25-38.
- Şeşen, Ramazan *İslam Coğrafiyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı, Ankara, 1998.
- Yücel, Muallâ U., "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek, vd., Ankara, 2002, s.445-463.
- Zuckerman, Constantine, "Hazarlarda İnkili Yönetimin Kökeni ve Yahudilîge Geçiş Şartları", *Türkler*, C.II, yay. K. Çiçek vd., Ankara, 2002, s.481-490.
- , "Hazarların Musevilîge Geçiş Tarihi Üzerine", P. B. Golden - C. Zuckerman - A. Zajaczkowski, çev. O. Karatay, Çorum 2005, s.65-121 (*Revue des Études Byzantines*, 1995'ten çeviri).